

ΜΑΝΟΥΗΛ Β΄ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΣ: Αυτοκράτορας και συγγραφέας (1350-1425)¹

Roberto Soto

Πανεπιστήμιο της Χιλής

Πανεπιστήμιο Adolfo Ibáñez του Σαντιάγο της Χιλής, Chile

Resumen: El trabajo “Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος: Αυτοκράτορας και συγγραφέας (1350-1425)” presenta sintéticamente, en lengua griega, la obra tanto política como literaria del antepenúltimo emperador bizantino, centrándose principalmente en el “Espejo de Príncipe” que compusiera y dedicara a su hijo y sucesor Juan VIII. El escrito conserva la forma original con la que fue presentado en el Congreso Internacional “Ελληνες λογοτέχνες απο την άλωση μέχρι σήμερα”, organizado por la Corporación Σωματείο Διεθνών Σχέσεων και Πολιτιστικών Ανταλλαγών Καλύμνου-Αθήνας. (Atenas, 2008)

Palabras claves: Manuel II Paleólogo, “Espejos de Príncipe”, retórica bizantina

ΜΑΝΟΥΗΛ Β΄ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΣ: Αυτοκράτορας και συγγραφέας (1350-1425)

Abstract: The work "Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος: Αυτοκράτορας και συγγραφέας (1350-1425)" presents a synthesis, in the Greek language, of the work, both political and literary, of the antepenultimate Byzantine emperor. It focuses mainly on the "Mirror for princes" which was composed and dedicated to his son and heir to the throne, John VIII. The text keeps the original form in which it was presented at the International Meeting "Ελληνες λογοτέχνες απο την άλωση μέχρι σήμερα", organized by the Corporation Σωματείο Διεθνών Σχέσεων και Πολιτιστικών Ανταλλαγών Καλύμνου-Αθήνας (Athens, 2008).

Key words: Manuel II Paleologus, "Mirror for Princes", Byzantine rhetoric.

¹ Διάλεξη που δόθηκε κατά τη διάρκεια του Διεθνούς Συνεδρίου “Ελληνες λογοτέχνες απο την άλωση μέχρι σήμερα” υπό τη διοργάνωση του Σωματείου Διεθνών Σχέσεων και Πολιτιστικών Ανταλλαγών Καλύμνου-Αθήνας, Ελλάδα. (Ιούλιος, 2008). Αποσπάσματα αυτής της ομιλίας έχουν επίσης δημοσιευτεί στην ισπανική γλώσσα στο: SOTO A., R., “Manuel II Paleólogo y la admonición a Juan VIII: una ilusión tardía de resurgimiento imperial”, *Byzantion Nea Hellás*, 25 (Σαντιάγο Χιλής, 2006), σσ. 165-182

Correspondencia: Roberto Soto A. roberto.soto@uai.cl Doctor © en Historia Universidad de Granada, España. Licenciado en Historia U.M.C.E. Profesor Facultad de Artes Liberales, Universidad Adolfo Ibáñez Investigador Centro de Estudios Griegos Bizantinos y Neohelénicos, Universidad de Chile

Θα ήθελα, σ' αυτή την παρουσίαση, να θίξω ουσιαστικά τρία θεμελιώδη ερωτήματα: Πρώτον, γιατί να συμπεριληφθούν οι λογοτεχνικές συνθέσεις ενός βυζαντινού αυτοκράτορα στη νεοελληνική γραμματεία; Δεύτερον, ποιος ήταν ο Μανουήλ Β΄ και ποια η αξία του ως συγγραφέα; Τρίτον, γιατί το έργο που έγραψε απευθυνόμενος στον γιο του, Ιωάννη Η΄, μπορεί να θεωρηθεί πως συνδέεται ταυτόχρονα τόσο με την αρχαιότητα όσο και με την νέα ελληνική πραγματικότητα;

Το πρώτο ζήτημα που προκύπτει μέσα από την παρούσα διάλεξη με τίτλο: «Μανουήλ Β΄, ο αυτοκράτορας και ο συγγραφέας» είναι η σχέση που μπορεί να έχει ο συγκεκριμένος βυζαντινός αυτοκράτορας και το έργο του με τη νεοελληνική λογοτεχνία. Σ' αυτό το σημείο θα ήθελα να προσθέσω τις παρατηρήσεις δύο σπουδαιών Ελλήνων ιστορικών. Εν πρώτοις, του Φώτιου Μαλλέρου, ιδρυτή του Κέντρου Βυζαντινών και Νεοελληνικών Σπουδών του Πανεπιστημίου της Χιλής που λειτουργεί από το 1968, μοναδικό στο είδος του σε όλη την Λατινική Αμερική. Ο καθηγητής Μαλλέρος δημοσίευσε στην ισπανική γλώσσα, το 1951, χρονολογία εντυπωσιακά πρόωμη για τις βυζαντινές σπουδές, το έργο *Η βυζαντινή Αυτοκρατορία 395-1204*. Η μελέτη του, πέραν του ότι αναγνώριζε την αξία της βυζαντινής ιστορίας, η οποία θεωρείτο από πολλούς ως η παρακμή της αρχαίας ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, επεσήμανε πώς με τα ατυχή συμβάντα της Σταυροφορίας του 1204, η οποία κατάστρεψε άδικα και αδικαιολόγητα την Κωνσταντινούπολη, ξεκινούσε μία νέα εποχή για την ιστορία του ελληνισμού. Μολονότι συνέχιζε να υπάρχει η βυζαντινή αυτοκρατορία, αυτή χρόνο με το χρόνο ταυτιζόταν όλο και λιγότερο με την παρελθούσα ρωμαϊκή αυτοκρατορία ενώ, από την άλλη, όλο και περισσότερο με την ελληνική παράδοση. Η καθομιλουμένη γλώσσα άρχισε να χρησιμοποιείται περισσότερο στην λογοτεχνία και πλέον δεν αποτελούσε πρόβλημα η αναγνώριση των βυζαντινών ως «Ελλήνων», όπως προηγουμένως, όταν για αιώνες η έννοια του Έλληνα σχετιζόταν με την ιδέα του ειδωλοάτρη. Ακόμη και αν ο αυτοκράτορας αναγνωριζόταν ως «Βασιλιάς των Ρωμαίων», ακουγόταν παράλληλα και η προσφώνησή του ως

«Βασιλιά των Ελλήνων». Αυτή η νέα αξιολόγηση του τι σημαίνει «να είσαι Έλληνας» δημιούργησε τις προϋποθέσεις για το μεγαλειώδες πνευματικό κίνημα της εποχής των Παλαιολόγων, μέρος του οποίου αποτελεί και ο Μανουήλ Β΄, με όχημα έκφρασης διαφορετικό πλέον από την αρχαϊζουσα μορφή της αττικής διαλέκτου. Το άλλο έργο είναι η *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού* του Βακαλόπουλου, δημοσιευμένη αρχικά στα ελληνικά το 1993 και μεταφρασμένη στα ισπανικά από το Κέντρο Βυζαντινών και Νεοελληνικών Σπουδών «Φώτιος Μαλλέρος» το 1995. Αν και δεν έχουμε αρκετό χρόνο για να σχολιάσουμε το περιεχόμενο της μελέτης, αρκεί να ρίξουμε μία προσεκτική ματιά στον πλήρη τίτλο της έκδοσης: *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1204-1985*. Η εποχή των Παλαιολόγων, η τελευταία περίοδος της βυζαντινής εποχής και συνάμα η πρώτη του σύγχρονου ελληνισμού, συμπεριλαμβάνεται ολόκληρη στην Ιστορία της νεοελληνικής γραμματείας, και μέσα από αυτή την οπτική γωνία, μπορούμε να θεωρήσουμε τα λογοτεχνικά έργα του Μανουήλ Παλαιολόγου ως έργα προδρομικά της νεοελληνικής λογοτεχνίας τόσο ως προς την αξιολόγηση και χρήση της καθομιλουμένης γλώσσας στη λογοτεχνία, όσο και ως προς την ταύτιση με τις ελληνικές εθνικές αξίες και την υπεράσπισή τους.

Προχωρώντας στην παρουσίαση αυτή, θα απαντήσουμε στο δεύτερο ερώτημα που θέσαμε στην αρχή, παρουσιάζοντας τον Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγο τόσο ως αυτοκράτορα όσο και ως συγγραφέα.

Υιός του Ιωάννη Ε΄ (1341-1391) και της Ελένης Καντακουζηνού, ο Μανουήλ Β΄, όγδοος αυτοκράτορας της δυναστείας των Παλαιολόγων και προ προτελευταίος βυζαντινός αυτοκράτορας, γεννήθηκε, σε μία ταραχώδη εποχή εισβολών, στις 27 Ιουνίου του 1350². Έχοντας πλήρη συνείδηση της δυσοίωνης αυτής εποχής, κατά την οποία του έτυχε να μεγαλώσει και αργότερα να εξασκήσει την εξουσία, ο Μανουήλ με λύπη γράφει σε ένα από τα έργα του: «Βγαίνοντας μόλις από την παιδική ηλικία και λίγο πριν αγγίξω την ενηλικίωση, βρέθηκα εν μέσω μιας ζωής γεμάτης κακών και αναταραχών, που ωστόσο επέτρεπε να προβλέψουμε πως το μέλλον θα μας έκανε να θεωρήσουμε το παρελθόν ως μία εποχή απόλυτης ηρεμίας»³.

Πιστός στον πατέρα του, παρόλο που δεν είχε το προνόμιο του πρωτογέννητου, ο Μανουήλ συμμετείχε στην άσκηση της εξουσίας από την

² DENNIS, G.T., *The Letters of Manuel II Palaeologus*. CFHB, VIII. Ουάσινγκτον, 1977, σ.13

³ Βλ., BERGER DE XIVREY, “Mémoire sur la vie et les ouvrages de l’empereur Manuel Paléologue”, *Mémoires de l’Institut de France, Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, XIX, 2 (Παρίσι, 1853), σσ. 25-26

παιδική ακόμη ηλικία. Ήδη από την ηλικία των πέντε ετών κατείχε τον τίτλο του δεσπότη. Ανάμεσα στις αναρίθμητες υπηρεσίες που πρόσφερε από την εφηβεία του στον αυτοκράτορα, μπορεί να υπολογιστεί και εκείνη η περίπτωση κατά την οποία, ενώ ο Ιωάννης είχε ταξιδέψει στη Βενετία στην προσπάθειά του να ζητήσει βοήθεια έτσι ώστε να αντιμετωπίσει την απειλή εισβολής του *Αμουράτη*, βρέθηκε φυλακισμένος λόγω αφερεγγυότητας. Ενώ ο Ανδρόνικος δίστασε να προσφέρει βοήθεια από την Κωνσταντινούπολη στον πατέρα του βλέποντας στη φυλάκισή του μία ευνοϊκή περίπτωση για τον ίδιο ώστε να καταλάβει τον θρόνο, ο Μανουήλ πήγε αμέσως στην Ιταλία πληρώνοντας τα λύτρα και ελευθερώνοντας με τον τρόπο αυτό τον πατέρα του. Για το κατόρθωμα αυτό του απονεμήθηκε ο τίτλος του Δεσπότη της Θεσσαλονίκης⁴, κατά τη διάρκεια του έτους 1369, καθώς και ο τίτλος του συναυτοκράτορα, ξεπερνώντας έτσι στην ιεραρχία τον μεγαλύτερο αδερφό του Ανδρόνικο, δύο χρόνια αργότερα. Στη νεαρή ηλικία των εικοσιτριών ετών, ως αναγνώριση του ταλέντου και της πίστης του, ο πατέρας του τον ονόμασε διάδοχο αυτοκράτορά του στις 25 Σεπτεμβρίου του 1373.⁵

Ωστόσο η ανάληψη της εξουσίας δεν ήταν απλή διαδικασία. Τόσο οι εσωτερικές διαμάχες για την βυζαντινή εξουσία όσο και η ενδυνάμωση της εξωτερικής πολιτικής της τουρκικής αυτοκρατορίας καθυστέρησαν την πραγματική ανάβασή του στον θρόνο. Ο ίδιος ο Μανουήλ αναγκάστηκε να παραμείνει στην αυλή του σουλτάνου και να του προσφέρει στρατιωτικές υπηρεσίες με απώτερο σκοπό την απελευθέρωση του πατέρα του και του αδερφού του. Ένα από τα πιο θλιβερά επεισόδια στη ζωή του Μανουήλ ήταν η στρατιωτική συμμετοχή του στην τουρκική εισβολή στη Φιλαδέλφεια, η τελευταία βυζαντινή πόλη στην Μικρά Ασία.

Έπειτα από την φυγή του από την αυλή του Βαγιαζήτ στην οποία παρέμενε ως υποτελής στον σουλτάνο, ο Μανουήλ ανέλαβε τελειωτικά την εξουσία το 1391.⁶ Η είδηση του θανάτου του πατέρα του τον παρακίνησε να

⁴ Η εκτίμηση που είχε ο Μανουήλ για την Θεσσαλονίκη αποδεικνύεται στην ίδια του τη λογοτεχνική δημιουργία, βλ.: ΚΑΛΤΣΟΓΙΑΝΝΗ, Ε., ΚΟΤΖΑΜΠΑΚΗ, Σ., ΠΑΡΑΣΚΕΥΟΠΟΥΛΟΥ, Η., *Η Θεσσαλονίκη στη Βυζαντινή Λογοτεχνία, Ρητορικά και αγιολογικά κείμενα*. ΒΚΜ, 32, Θεσσαλονίκη, 2002, σσ. 60-63

⁵ DENNIS, G.T., *The Letters of Manuel II Palaeologus, op.cit.*, σ. 14

⁶ Αν και η ανακήρυξη του αυτοκράτορα συνέβη το 1373 και η στέψη το 1392, η τυπική ημερομηνία της έναρξης της διακυβέρνησης του Μανουήλ Β΄ είναι το 1391, έτος θανάτου του πατέρα του και επιστροφής του στην Κωνσταντινούπολη. Αυτό δηλώνει και ο Ostrogorsky στη χρονολογία που παρουσιάζει στο τέλος του έργου του (σ. 570), ωστόσο, είναι ανακριβές και εσφαλμένο όταν στο ίδιο έργο αναφέρει: “Manuel sucedió al rebelde en su condición de presunto heredero, mientras que Andrónico era encerrado en prisión y privado de todos sus derechos sucesorios. El

επιστρέφει εσπευσμένα στην Κωνσταντινούπολη λαμβάνοντας στα χέρια του, τον ίδιο χρόνο μετά τον θάνατο του Ιωάννη, μία Αυτοκρατορία γεωγραφικά συρρικνωμένη και πολιτικά εξαρτημένη από τις αποφάσεις της ισχυρής εκείνη την εποχή Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ωστόσο, η επίσημη στέψη από τον Πατριάρχη της Κωνσταντινούπολης με όλη την πολιτικο-θρησκευτική τελετουργία σύμφωνα με το βυζαντινό τελετουργικό⁷, τελέστηκε στις 10 Φεβρουαρίου του 1392⁸, ημέρα κατά την οποία συνήψε γάμο με την πριγκίπισσα της Σερβίας Helena Dragas.⁹

Δυστυχώς, ο χρόνος δε μας επιτρέπει να επεκταθούμε λεπτομερώς στον τρόπο άσκησης της πολιτικής εξουσίας εκ μέρους του Μανουήλ από τον βυζαντινό θρόνο, μία πολιτική τακτική που, σε γενικές γραμμές, χαρακτηρίστηκε από την αναζήτηση συμμαχιών τόσο με τις δυτικές δυνάμεις όσο και με τους ίδιους τους Τούρκους, από τις εσωτερικές διαμάχες για τη διαδοχή στο θρόνο, οι οποίες οδήγησαν στην περαιτέρω αποδυνάμωση της βυζαντινής αυτοκρατορίας, από μία αξιοσημείωτη ώθηση στον πνευματικό τομέα τόσο στη λογοτεχνία όσο και γενικότερα στις τέχνες, από μία ισχυρή θρησκευτική πίστη και υπεράσπιση της εκκλησίας και των δογμάτων της και κυρίως από μία βαθύτατη πίστη, ακόμη και μετά την αποδυνάμωση της αυτοκρατορίας, στην οικουμενικότητα και στη διαιώνιση του ελληνικού πολιτισμού και της ορθοδοξίας. Δυστυχώς οι διπλωματικές προσπάθειές του

25 de septiembre de 1373, Manuel recibía la corona de emperador.” OSTROGORSKY, G., *Historia del Estado Bizantino*. Μαδρίτη, 1984, σ. 532

⁷ Για τη μελέτη του βυζαντινού τελετουργικού γενικά και την εορτή της αυτοκρατορικής στέψης ειδικά, βλ.: HERRERA C., H., “Aproximación al Espíritu Imperial bizantino”, *Revista de Historia Universal*, 5 (Σαντιάγο Χιλής, 1986), σσ. 265-280; HERRERA C., H., “La idea imperial bizantina: representación y concentración del poder”, στο: HERRERA C., H., *Dimensiones de la Cultura Bizantina: Arte Poder y Legado Histórico*. Σαντιάγο Χιλής, 1998, σσ. 369-374 ; HERRERA C., H., “Fiestas Imperiales en Constantinopla”, *Byzantion Nea Hellás*, 16 (Σαντιάγο Χιλής, 1997), σσ. 201-217; YANNOPOULOS, P., “Le couronnement de l’empereur à Byzance: Rituel et fond institutionnel”, *Byzantion*, LXI, 1 (Βρυξέλλες, 1991), σσ. 71-92. Ενώ για το επιθανάτιο τελετουργικό του αυτοκράτορα στο Βυζάντιο, βλ.: KARLIN-HAYTER, P., “L’adieu à l’empereur”, *Byzantion*, LXI, 1 (Βρυξέλλες, 1991), σσ. 112-147

⁸ Σύμφωνα με την πιο πρόσφατη μελέτη του Reinert, βασισμένος στη νομισματική ανάλυση της εικόνας της πριγκίπισσας Helena Dragas, η τελετή της στέψης του Μανουήλ Β΄ πρέπει να συνέβη στις 11 και όχι στις 10 Φεβρουαρίου του 1392. REINERT, S., “What the genoese cast upon Helena Dragash’s head: coins not confecti”, *Bizantinische Forschungen*, 20 (Αμστερνταμ, 1994), σσ. 235-246

⁹ SCHREINER, P., “Hochzeit und Krönung Kaiser Manuels II im Jahre 1392”, *Byzantinische Zeitschrift*, 60 (Μόναχο, 1967), σ. 75

δεν έφεραν τα επιθυμητά αποτελέσματα και έτσι με τον θάνατο του Μανουήλ το 1425, η άλλοτε πανίσχυρη Βυζαντινή Αυτοκρατορία περιοριζόταν, πρακτικά και ουσιαστικά, γύρω από την πρωτεύουσά της. Ωστόσο, η συνέχεια του ελληνικού πολιτισμού, της γλώσσας, της θρησκείας, των αρχαίων παραδόσεων κτλ., παρέμεινε ισχυρή, όπως πίστευε ο ίδιος ο Μανουήλ και όπως δείχνουν τα γραπτά του, γεγονός που φαίνεται στην αντίσταση που πρόβαλλε ο ελληνικός λαός ενάντια στην τουρκική κυριαρχία για 400 χρόνια. Συνεπώς, το 1453 μπορεί να έπεσε η ελληνική αυτοκρατορία, αλλά όχι ο ελληνισμός.

Εκτός από την πολιτική του ιδιότητα ως δεσπότης, συναυτοκράτορας και βυζαντινός αυτοκράτορας, ο Μανουήλ –“...καλλιεργημένος αυτοκράτορας και με ταλέντο στα γράμματα...”¹⁰, μας είναι γνωστός για την ποιότητα των λογοτεχνικών συνθέσεών του, που κατά τη γνώμη του Krumbacher, τοποθετούνται ανάμεσα στις πλέον αξιόλογες των τελευταίων αιώνων του Βυζαντίου.¹¹ Κατά τη διάρκεια της νιότης του και ενώ συμμετείχε στην αυτοκρατορική διακυβέρνηση, την εκπαίδευσή του ανέλαβε ο Δημήτριος Κυδώνης¹², ένας από τους σημαντικότερους στοχαστές της εποχής, ο οποίος μαζί με άλλους όπως ο Φιλόθεος Κόκκινος, Δημήτριος Τρίκλινος, Γρηγόριος Παλαμάς, Νικηφόρος Γρηγοράς, Νικόλαος Καβάσιλας¹³ ή ακόμη ο Θωμάς ο Μάγιστρος¹⁴, έδωσαν πνοή στο γόνιμο βυζαντινό πνευματικό κίνημα της παλαιολόγειας εποχής του 15^{ου} αιώνα.

Πιστός στη μόρφωσή του, ο Μανουήλ συνέθεσε κατά τη διάρκεια της ζωής του σημαντικά έργα, κυρίως ρητορικά και επιστολές, οι οποίες διατηρήθηκαν μέσω της χειρόγραφης παράδοσης. Εκτός από τον «Κάτοπτρον Ηγεμόνος» που μας απασχολεί, οι *Ύποθήκαι βασιλικής αγωγής* (*Ύποθήκαι*

¹⁰ OSTROGORSKY, G., *op.cit.*, σ. 470

¹¹ KRUMBACHER, K., *Ιστορία της Βυζαντινής Λογοτεχνίας*, Π. Αθήνα, 1990 σ. 163

¹² Σχετικά με τη στενή φιλία του Μανουήλ Β΄ με τον αγαπημένο του δάσκαλο βλέπε του Μανουήλ Β΄ τις επιστολές: 3, 4, 5, 8, 10, 11, 12, 14, 16, 19, 20, 21, 22, 23, 25, 26, 29, 31, 36 και 62. DENNIS, G.T., *The Letters of Manuel II Palaeologus*, *op.cit.*

¹³ Για τη σχέση του Μανουήλ με τον Νικόλαο Καβάσιλας βλέπε του Μανουήλ Β΄ τις επιστολές: 6, 7, 15 και 67. *Ibidem*

¹⁴ SOTO A., R., “Tomás Mágistro: Un nuevo crítico del Imperio. *Λόγος περί Βασιλείας* (c. 1324-1328 d.C.)” [“Θωμάς Μάγιστρος: Ένας νέος κριτικός της Αυτοκρατορίας. *Λόγος περί Βασιλείας* (1324-1328 μ.Χ.)”], στο: MARÍN R., J., PEZOA B., A., WIDOW L., J.L. (Eds.), *Libro Homenaje a Héctor Herrera Cajas. A diez años de su muerte (6 octubre de 1997)*. [Βιβλίο εις μνήμην του Héctor Herrera Cajas. 10 χρόνια μετά το θάνατό του]. Σαντιάγο Χιλής, 2009, υπό έκδοση.

βασιλικῆς ἀγωγῆς)¹⁵ ἔργο απευθυνόμενο στον γιο του Ιωάννη, καθώς και τα ακόλουθα: *Διάλογος με έναν Πέρση*¹⁶, θεωρούμενο ως ένα από τα βασικά έργα που εξετάζουν την βυζαντινή πολεμική απέναντι στον τουρκικό κόσμο¹⁷ και αποδεικνύει την εκ του σύνεγγυς γνώση που είχε ο Μανουήλ Β' σχετικά με το Ισλάμ¹⁸, ένα ανέκδοτο ἔργο με τίτλο: *Σχετικά με τις επτά οικουμενικές συνόδους*¹⁹, μία σειρά *Ομιλιών, Λόγων και Κανόνων*²⁰, ένας *Παναγυρικός*²¹ για την υγεία του πατέρα του, ένας εκτεταμένος *Επιτάφιος*²² για τον αδερφό του Θεόδωρο, μία επιστολή σχετικά με την έννοια των ονείρων²³ τιτλοφορούμενη *Περί ὄνειράτων*²⁴, ένα ακόμη με τον τίτλο:

¹⁵ LEUNCLAVIUS, J.A., *Manuelis Palaeologi Aug. Praecepta educationis regiae*. Βασιλεία, 1578; BEIS, C., *Cent praeceptes royaux de l'empereur Manuel Paléologue à Jehan Paléologue son fils*. Παρίσι, 1582 MIGNÉ, J.P., PG 156, 313-384, Παρίσι, 1857-1866

¹⁶ TRAPP, E., *Manuel II, Palaeologus, Emperor of the Est, 1350-1425, Dialoge mit einem Perser*, στο: *Wiener byzantinische Studien*, 2. Βιέννη, 1966

¹⁷ BUCHWALD, W., HOHLWEG, A., PRINZ, O., *Tusculum-Λεζικόν, Ελλήνων και Λατίνων συγγραφέων της Αρχαιότητας και του Μεσαίωνα*. Αθήνα, 1993, σσ. 324-325

¹⁸ ΑΓΓΕΛΟΥ, Α., “Ο Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος και το Ισλάμ”, στο: *Λόγια και Δημόδης Γραμματεία του Ελληνικού Μεσαίωνα, Αφιέρωμα στον ευδόξο Θ΄ Τσολάκη Πρακτικά Θ Επιστημονικής Συναντήσης (11-13 Μαΐου 2000)*. Θεσσαλονίκη, 2002, σσ. 211-222

¹⁹ Σχετικά με το ανέκδοτο *Σχετικά με τις επτά οικουμενικές συνόδους*, διατηρείται μόνο στο: *Codex Parisinus graecus 3041*, f. 131-132v. DENNIS, G.T., *The Letters of Manuel II Palaeologus*, *op.cit.*, σ. 23

²⁰ Για τα έργα αυτά υπάρχουν ελάχιστες εκδόσεις. Για τις εκδόσεις των *Ομιλιών, Λόγων και Κανόνων*, βλ., BECK, H.G., *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*. 1959, σσ. 748 y ss.

²¹ BOISSONADE, J.F., *Anecdota Graeca*, VI. Παρίσι, 1844, σσ. 223-238

²² COMBÉFIS, F., *Historia haeresis monothelitarum etc.*, in *Greco-Lat. Patrum bibliothecae novum auctarium*. Παρίσι, 1648, 1037-1214; LA BIGNE, *Maxima bibliotheca veterum Patrum*, XXVI. Λυών, 1677; PG 156, 175-308; ΛΑΜΒΡΟΣ, ΣΠ., *Παλαιολόγια και Πελοποννησιακά*, III (Αθήνα, 1926), σσ. 11-119; CHRYSOSTOMIDES, J., *Manuel II Palaeologus Funeral Oration on his brother Theodore*. CFHB, XXVI. Θεσσαλονίκη, 1985 (με αγγλική μετάφραση)

²³ Για σχόλια πάνω στο *Περί ὄνειράτων* του Μανουήλ Β΄ που παρουσιάζει το ἔργο αυτό ως το μοναδικό βυζαντινό που προσφέρει, εκτός από μία θεωρία περί ονείρου, μία φόρμα για την εξήγησή τους, βλ.: CALOFONOS, G., “Manuel II Palaiologos: Interpreter of dreams?”, *Byzantinische Forschungen*, 16 (Αμστερνταμ, 1991), σσ. 447-455

²⁴ PG 156, 87-92; BOISSONADE, J.F., *Anecdota Graeca*, VI, *op.cit.*, σσ. 239-246

Roberto Soto A.: Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος αυτοκράτορας και...

*Διάλογος γύρω από τον θεσμό του γάμου*²⁵, ένα θεατρικό έργο με τίτλο *Τι άρα ξε να είπε ο Ταμερλάνος προς τον ηττηθέντα Βαγιαζήτ*²⁶, ένα σύνολο 68 *Επιστολών* που διατηρήθηκαν²⁷, οι οποίες μας επιτρέπουν να αντιληφθούμε το προσωπικό του ενδιαφέρον για την πολιτική, εκκλησιαστική και πνευματική ζωή της εποχής του καθώς και ένα *corpus Δοκιμών*²⁸ σχετικά με το καλό, την ρητορική τέχνη και την ελευθερία της βούλησης.

Απαντώντας στο τρίτο ερώτημα αυτής της παρουσίασης, θα ήταν θεμιτό να σχολιάσουμε το λόγο που απηύθυνε ο Μανουήλ Β΄ προς τον γιο του και αυτοκράτορα Ιωάννη Η΄, λόγος ο οποίος –χωρίς να χάνει την λογοτεχνική αξία του– εντάσσεται μέσα σε μία μακρά ρητορική παράδοση που η σύγχρονη φιλολογική επιστήμη αναγνωρίζει με το όνομα «Κάτοπτρα Ηγεμόνος». Πρόκειται για ένα συγκεκριμένο υποείδος της πολιτικής ρητορικής που καλλιεργήθηκε ιδιαίτερα κατά την βυζαντινή εποχή, το οποίο ωστόσο έλκει την καταγωγή του από την ελληνική αρχαιότητα και πιο συγκεκριμένα από τα κείμενα του Ισοκράτη. Το είδος των Κατόπτρων Ηγεμόνος, αν και εμπεριέχει μία πολιτική θεωρία, δεν θα μπορούσε να μπερδευτεί με τους πολιτικούς λόγους, εφόσον η πρόθεσή του δεν είναι ούτε ο θεωρητικός στοχασμός γύρω από την πολιτική ούτε η διάδοση κάποιας ιδεολογίας. Επιπλέον δεν θα ήταν σωστό να χαρακτηρίσουμε τους λόγους που αναγνωρίζουμε ως «Κάτοπτρα Ηγεμόνος» στα πλαίσια των εγκωμίων. Ο εγκωμιαστικός λόγος έχει ως μοναδικό στόχο την εξύψωση των αρετών του παραλήπτη, ενώ το αυθεντικό Κάτοπτρον Ηγεμόνος, είναι ένας λόγος αφιερωμένος σε έναν συγκεκριμένο αυτοκράτορα που συνηθίζει να περιλαμβάνει και σκληρές κριτικές για τον αυτοκράτορα ή τον πρίγκιπα στον οποίο απευθύνεται. Ο πρωταρχικός στόχος αυτού του ρητορικού είδους είναι η διαπαιδαγώγηση του πρίγκιπα, η αγωγή του προς τον σωστό τρόπο άσκησης της εξουσίας, που θα τον οδηγήσει να παίρνει τις αποφάσεις του με βάση όχι το προσωπικό του όφελος αλλά το κοινό καλό. Σ’ αυτό λοιπόν το είδος της ρητορικής, η πολιτική, της οποίας απώτατος σκοπός είναι το κοινό καλό και όχι το όφελος των μερών, και η ρητορική πολιτική, της οποίας ουσιαστική πρόθεση είναι η λειτουργία και χρήση της σκέψης με σκοπό την σωστή άσκηση της εξουσίας με θεμέλιους λίθους το αγαθό και την αλήθεια,

²⁵ Για αυτό τον *Διάλογο* δεν υπάρχει έκδοση. Υπάρχει μόνο ένα χειρόγραφο στο: *Codex Parisinus graecus* 3041, f. 89-104.

²⁶ LEUNCLAVIUS, J.A., Βασιλεία, 1578; PG 156, 579-582; LEGRAND, E., *Lettres de l'empereur Manuel Paléologue*. Παρίσι, 1893, σσ. 103 y ss.

²⁷ PG 156; LEGRAND, E., *op.cit.*; DENNIS, G.T., *The Letters of Manuel II Palaeologus*, *op.cit.*

²⁸ BOISSONADE, J.F., *Anecdota Graeca*, II. Παρίσι, 1830, σσ. 274-307

εμφανίζονται στενά συνδεδεμένες. Ενώνονται, επομένως, στα Κάτοπτρα Ηγεμόνος, και ιδιαίτερα σε αυτό του Μανουήλ Β΄, ο οποίος ήταν πολιτικός και συγγραφέας παράλληλα (γεγονός όχι και τόσο σύνηθες στις μέρες μας), η τέχνη της διακυβέρνησης με την τέχνη της φιλολογίας. Με τον τρόπο αυτό εκπληρώνεται, στις παρυφές του νέου ελληνισμού και κάτω από την διακυβέρνηση ενός βυζαντινού αυτοκράτορα, το όνειρο ενός Έλληνα της αρχαιότητας, το ιδανικό που δίδασκε ο Πλάτωνας: πως η πολιτική θα επιτύχει το κοινό καλό μόνο όταν οι φιλόσοφοι κυβερνήσουν ή οι άρχοντες ξεκινήσουν να φιλοσοφούν.

Θεωρώ πως ο λόγος *Προς τον ερασιμώτατον υιόν αυτού και βασιλέα Ιωάννην τον Παλαιολόγον, υποθήκαι βασιλικής αγωγής* του Μανουήλ αποτελεί ένα αξιοσημείωτου ενδιαφέροντος έργο της γραμματείας των αρχών του νέου ελληνισμού που επιπλέον διακρίνεται για την ταύτισή του με τον πολιτικό στοχασμό και το λογοτεχνικό ύφος του Ισοκράτη χωρίς όμως να επιχειρεί μία απλή απομίμηση της αρχαιότητας, αντιθέτως προωθεί τις αξίες του νέου ελληνισμού: την ελληνική γλώσσα και την ορθοδοξία. Για τον Χρυσοστομίδη, οι συμβουλές και οι παροτρύνσεις του Μανουήλ Β΄ προς τον γιο του, πέρα από τον Επιτάφιο που συνέθεσε για τον μικρότερο αδερφό του Θεόδωρο Α΄, αποτελούν το πιο αξιόλογο ντοκουμέντο για μία εκ βαθέων γνωριμία με την πολιτική θεωρία του, η οποία συνδέει την σωστή άσκηση της εξουσίας, πάνω και πέρα από οποιαδήποτε άλλη πολιτική θεώρηση πρακτικής εφαρμογής, με την επίτευξη της αρετής και την παρατήρηση της ηθικής. Λαμβάνοντας υπόψη τις πολιτικές του συμβουλές, ο Μανουήλ παρουσιάζει, σύμφωνα με την άποψη του ίδιου συγγραφέα, ένα από τα πιο πολιτισμένα και ανθρωπιστικά πολιτικά οράματα που είχε γνωρίσει ο βυζαντινός κόσμος²⁹. Αυτή την διανγή πολιτική θεώρηση των πραγμάτων, που η Τ. Κιουσσοπούλου ερμηνεύει με βάση την ισχυρή επιρροή που ασκούσε σε όλο τον χριστιανικό κόσμο εκείνης της εποχής ο στοχασμός του Θωμά του Ακινάτη³⁰, δεν την αντιλαμβανόμαστε σε τέτοιο βαθμό μοναδική, σεβόμενοι πάντοτε τη μοναδικότητα του κειμένου, αν λάβουμε υπόψη την ένταξη του παρόντος λόγου στην ρητορική παράδοση και ηθική των βυζαντινών «Κατόπτρων Ηγεμόνος».

Ο λόγος *Προς τον ερασιμώτατον υιόν αυτού και βασιλέα Ιωάννην τον Παλαιολόγον, υποθήκαι βασιλικής αγωγής* που έγραψε ο Μανουήλ Β΄ για τον Ιωάννη Η΄ οργανώνεται σε εκατό κεφάλαια, τα αρχικά γράμματα των οποίων επιτρέπουν την ανάγνωση της παρακάτω ακροστιχίδας: *Βασιλεύς βασιλεῖ*

²⁹ CHRYSOSTOMIDES, J., *op.cit.*, p. 12-13

³⁰ ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, Τ., *Βασιλεύς ή Οικονόμος. Πολιτική εξουσία και ιδεολογία πριν την άλωση*. Αθήνα, 2007, σς. 197-199

Roberto Soto A.: Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος αυτοκράτορας και...

*Μανουήλ Ἰωάννη πατὴρ υἱῶ ψυχῆς ψυχῆ καρπὸν τροφὴν ἐμῆς τῆ σῆ ὀποιασοῦν ἀκμαζούση ἦ ὁ Θεὸς εἶη κοσμήτωρ*³¹. [Βασιλεύς Μανουήλ πατέρας προς βασιλέα Ἰωάννη υιό, προσφέρω τον καρπό της ψυχῆς μου ως τροφή για την ακμάζουσα ψυχή σου, της οποίας σαφώς ο Θεός είναι οδηγός (επόπτης / διοικητής)]

Όπως και σε άλλους βυζαντινούς συμβουλευτικούς λόγους που συνετέθησαν προηγουμένως, έτσι και στις *Υποθήκαι βασιλικῆς αγωγῆς*, χρονολογικά το τελευταίο Κάτοπτρον Ηγεμόνος στην ιστορία της βυζαντινῆς αυτοκρατορίας, αποδεικνύεται η επιβίωση του στοχασμοῦ του αρχαίου Ἰσοκράτη, ο οποίος στην προκειμένη περίπτωση μόνο μία φορά αναφέρεται ρητά.

Από την άλλη, σε σχέση με τα Κάτοπτρα Ηγεμόνος της μέσης βυζαντινῆς περιόδου, παρατηρούμε στη συμβουλευτική του Παλαιολόγου, συγκριτικά με άλλες συνθέσεις του ίδιου είδους, μία συνεχή ενίσχυση των θεολογικῶν και εκκλησιαστικῶν στοιχείων, που χαρακτηρίζαν πιο έντονα τους λόγους της πρωτοβυζαντινῆς εποχῆς.

Πράγματι, ανεξάρτητα από την πολιτική συμμαχιῶν που εἶχε υιοθετήσει με τους γύρω λαούς και μία κάποια υποδούλωση που αυτό σήμαινε για το Βυζάντιο, οι ἐλπίδες του Μανουήλ για την επανόρθωση της παλαιότερης αυτοκρατορικῆς ἰσχύς και την ανεξαρτησία του Βυζαντίου σε σχέση με τα υπόλοιπα βασιλεία της εποχῆς, τόσο δυτικά όσο και ανατολικά, γίνονται φανερές στο ἔργο *Υποθήκαι βασιλικῆς αγωγῆς*, όπου, συμβουλευόντας τον γιο του να ακολουθήσει μία ζωή νόμιμη και ευσεβῆ, του υποβάλλει το γεγονός ότι ο βυζαντινός αυτοκράτορας δεν μπορεί να αναγνωρίσει ἄλλον ἄρχοντα παρά μόνο τον Θεό, που εἶναι ο μόνος μπροστά στον οποίο μπορεί να θεωρεῖ εαυτὸν υπηρέτη του. Με τον τρόπο αυτό συμβουλεύει τον Ἰωάννη Η΄: «Μεγάλη ποσότητα αγαθῶν θεϊκῆς προέλευσης, παρόμοια με τις βροχές, θα ἔχεις, αν κατανοήσεις πως κατέλαβες την ἐξουσία εκ μέρους του Θεοῦ και αν αναγνωρίζεις πως εἶσαι υπηρέτης Του, και αν ξέρεις πως υπηρετεῖς Εκείνον, θα εἶναι πιο ευχάριστα για σένα αυτά που διατάξεις τους άλλους.»

Παρουσιάζουμε ακολούθως μία μικρὴ ἀνθολογία ορισμένων κεφαλαίων του Κατόπτρου Ηγεμόνος του Μανουήλ προς τον γιο του Ἰωάννη,

³¹ Η ἀκροστιχίδα οργανώνεται ως ἐξῆς: *Βασιλεύς Μανουήλ πατὴρ βασιλεῖ Ἰωάννη υἱῶ, καρπὸν τῆς ἐμῆς ψυχῆς ὀποιασοῦν, τροφὴν τῆ σῆ ψυχῆ ἀκμαζούση, δίδωμι δηλονότι ἦ ὁ Θεὸς εἶν κοσμήτωρ* (El emperador Manuel, padre, al emperador Juan, su hijo. Entrego el fruto de mi alma para alimento de tu alma vigorosa, de la cual sea Dios moderador.)

με σκοπό να φωτίσουμε τον τρόπο με τον οποίο ενώνονται στην πολιτική του θεωρία, η πιο κλασική αρχαία ελληνική παράδοση με την χριστιανική πίστη που χαρακτηρίζει τη βυζαντινή και νεότερη Ελλάδα.

11. Έχοντας πλήρη συνείδηση της καλοσύνης που πηγάζει από την πνευματικότητά του, ο αυτοκράτορας θα πρέπει να τοποθετεί πάνω από όλα την Εκκλησία βλέποντας σε αυτήν μία μάννα, μία παραμάννα, μία δασκάλα, έναν οδηγό, μία βοήθο και μία δύναμη ώθησης.

15. Ακολουθώντας τις συμβουλές του Ισοκράτη, είναι σαφές πως ο αυτοκράτορας θα πρέπει να έχει όλους υπό την υπηρεσία του αλλά περισσότερο τους άριστους, έτσι ώστε να κάνει χρήση των αρετών τους.

75. Όπως το ψωμί είναι η τροφή του σώματος, έτσι και η σωστή διαπαιδαγώγηση είναι η τροφή του πνεύματος.

80. Έπειτα από τις οικείες ασχολίες που προϋποθέτει το αξίωμά του, θα αρκούν για την ξεκούραση του πρίγκιπα τα βιβλία και η ζωή στην εξοχή, τα οποία θα χρησιμοποιήσει όχι ως σκοπό, αλλά ως μέσο για να διατηρήσει την καλή του υγεία.

98. Αν ο αυτοκράτορας επιθυμεί αληθινή ζωή και δόξα θα πράξει αναλόγως έτσι, ώστε η ζωή του να ανταποκρίνεται στην ηλικία που του έχει προσφέρει ο Θεός. Δεν υπάρχει τίποτα χειρότερο από το να είναι σε πλήρη δυσαρμονία η συμπεριφορά που έχει κάποιος με την ηλικία του, όπως ο ηλικιωμένος άνθρωπος που συνεχίζει να έχει παιδική συμπεριφορά.

99. Οι άνθρωποι είμαστε φτιαγμένοι από σκόνη και πνεύμα. Είναι αξιόμειπτο το γεγονός να μην έχει κάποιος σε υψηλή εκτίμηση την αθάνατη ψυχή, που είναι θεϊκής έμπνευσης, και να την εξισώνει με τη θνητή σάρκα, που έχει φτιάξει ο Θεός από χώμα. Είναι απεχθές να φροντίζει κάποιος πάρα πολύ το σώμα του και να αφήνει το πνεύμα του να αποδυναμώνεται.

100. Για να κατακτήσει κάποιος το στέμμα τόσο σε αυτήν όσο και στην άλλη ζωή, αρκεί η ισχύς ελάχιστων λέξεων. Απομακρύνσου από το κακό, λέει ο Δαβίδ, και πράξε το αγαθό. Ο Δαβίδ ήξερε πώς να ευχαριστήσει τον Δημιουργό, αποφεύγοντας το άδικο και κάνοντας αγαθές πράξεις, για τις οποίες έχουμε όλοι φτιαχτεί. Είναι καθήκον του αυτοκράτορα να εξασκεί και τα δύο έτσι ώστε να μην του συμβεί ό,τι συνέβη στον Φαρισαίο, ο οποίος καλλιεργούσε την αρετή στις συνήθειές του, αλλά δεν ήταν μετρίοφρων.

Έπειτα από λίγο καιρό μετά τη συγγραφή του «Κάτοπτρον Ηγεμόνος» για τον γιο του Ιωάννη (c.1417), ο Μανουήλ εκάρην μοναχός υπό το όνομα

Roberto Soto A.: Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος αυτοκράτορας και...

Ματθαίος³² και πέθανε έπειτα από ένα εγκεφαλικό επεισόδιο και αγωνία τριών ημερών³³, στις 21 Ιουλίου του 1425³⁴. Σε γενικές γραμμές ο Μανουήλ υπήρξε ένας αυτοκράτορας αγαπητός από τον λαό του, τουλάχιστον έτσι έχει καταγραφεί στον επιτάφιο του μνήματός του όπου σημειώνεται χαρακτηριστικά: «*Μονωδία ἐπὶ τῷ μακαρίτῃ καὶ ἀοιδίμῳ κυρῷ Μανουήλ τῷ Παλαιολόγῳ*». ³⁵

Θα ήθελα, εν κατακλείδι, να ευχαριστήσω το Σωματείο Διεθνών Σχέσεων και Πολιτιστικών Ανταλλαγών Καλύμνου-Αθηνών για την πρόσκληση να συμμετάσχω σε αυτό το διεθνές συνέδριο. Είναι μεγάλη τιμή για μένα να έχω τη δυνατότητα να παρουσιάσω, έστω και συνοπτικά, ορισμένα από τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας του Μανουήλ Παλαιολόγου, του αυτοκράτορα και συγγραφέα ταυτόχρονα, τόσο για το ιδιαίτερο ενδιαφέρον που χαρακτηρίζει το ίδιο το θέμα όσο και γιατί αισθάνομαι ένα ηθικό χρέος απέναντι σε αυτό το σωματείο που εδώ και χρόνια έχει συμβάλλει γενναϊόδωρα στην διάδοση της γλώσσας και του πολιτισμού της Ελλάδας σε όλο τον κόσμο. Θεωρώ τον εαυτό μου τυχερό που είχα την δυνατότητα να γνωρίσω από κοντά το έργο του Σωματείου Διεθνών Σχέσεων και Πολιτιστικών Ανταλλαγών Καλύμνου-Αθηνών. Χάρη στο Διεθνές Πρόγραμμα που διοργανώνει ετησίως, κατάφερα να εκπληρώσω ένα μεγάλο όνειρό μου που από την μακρινή απόσταση της ιδιαίτερης πατρίδας μου, φαινόταν ακατόρθωτο: να μάθω δηλαδή την γλώσσα του Ομήρου, του Πλάτωνα, του Ισοκράτη, των Πατέρων της Εκκλησίας, του Αγαπητού Διακόνου, του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου, του Θωμά Μάγιστρου, του Μανουήλ Παλαιολόγου, των ηρώων της ελληνικής επανάστασης του '21, του Σεφέρη, του Καβάφη, και κάθε ενός από τα εκατομμύρια των Ελλήνων που εδώ και αιώνες μαζί με την προσπάθεια της καθημερινής επιβίωσης, διατηρούν ζωντανή την πλούσια και μακραίωνη πολιτισμική παράδοση που αποθησαυρίζει η ελληνική γλώσσα. Μία παράδοση που αρκετές φορές έχει

³² Για μία ενδιαφέρουσα και εμπεριστατωμένη παρουσίαση του μοναχικού πεπρωμένου βυζαντινών αυτοκρατόρων, βλ.: GUILLAND, R., “Les empereurs de Byzance et l’attrait du monastère”, στο: GUILLAND, R., *Études Byzantines*. Παρίσι 1959, σσ. 33-51 [Άρθρο δημοσιευμένο αρχικά στο: *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*, 21 (Αθήνα, 1951), σσ. 215-234]

³³ GUILLAND, R., “La destinée des empereurs de Byzance”, στο: *ibidem*, p. 11 [Άρθρο δημοσιευμένο αρχικά στο: *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*, 24 (Αθήνα, 1954), σσ. 37-66]

³⁴ DENNIS, G. T., *The Letters of Manuel II Palaeologus*, *op.cit.*, σ. 16

³⁵ CHRYSOSTOMIDES, J., *op.cit.*, σ. 10

γίνει φάρος στην ιστορία του δυτικού πολιτισμού σε χαλεπούς καιρούς, πυξίδα σε εποχές σύγχυσης και απελπισίας. Κυρία Μαρία Θεοδωρίδου, ως πρόεδρο του Σωματείου Διεθνών Σχέσεων και Πολιτιστικών Ανταλλαγών Καλύμνου-Αθηνών, θα ήθελα να σας εκφράσω τις πιο ειλικρινείς μου ευχαριστίες τόσο για την δυνατότητα να αισθανθώ μέρος αυτής της παράδοσης, όσο και για την πραγμάτωση της ουτοπίας ενός αρχαίου συμπατριώτη που ονομαζόταν Ισοκράτης, ο οποίος, εν μέσω της κρίσης του 4^{ου} αι. π.Χ., αναγνωρίζοντας την ανθρωπιστική ισχύ της ελληνικής γλώσσας δίδασκε πως: «Όσοι μαθαίνουν ελληνικά γίνονται Έλληνες».

BIBLIOGRAFIA

1. ANDREEVA, M., “Zur Reise Manuel II. Palailogos nach Westeuropa”, *Byzantinische Zeitschrift*, 34 (Berlín, 1934), pp. 37-47.
2. ANGELOU, A., *Manuel Palaiologos. Dialogue with the Empress-Mother on Marriage. (Byzantina Vindobonensia, 19)*, Viena, 1991.
3. BÁDENAS DE LA PEÑA, P., “La percepción del Islam en Bizancio durante el siglo XIV”, en: ALGANZA R., M., CAMACHO R., J.M., FUENTES G., P., VILLENNA P., M. (Eds.), *Studia Graeca in Memoriam Jesús Lens Tuero*. Granada, 2000, pp. 27-30.
4. BARKER, J.W., “On the chronology of the activities of Manuel II Palaeologus in the Peloponnesus in 1415”, *Byzantinische Zeitschrift*, 55 (Múnich, 1962), pp. 39-55.
5. BARKER, J.W., *Manuel II Palaeologus (1391-1425). A study in Late Byzantine Statesmanship*. New Brunswick, 1969.
6. BECK, H.G., *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*. 1959.
7. BEIS, C., *Cent praeceptes royaux de l'empereur Manuel Paléologue à Jehan Paléologue son fils*. París, 1582.
8. BERGER DE XIVREY, J., “Mémoire sur la vie et les ouvrages de l'Empereur Manuel Paléologue”. *Mémoires de l'Institut de France, Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, XIX, 2 (París, 1853), pp. 1-120.
9. BRACCINI, T., “L'Imperatore Giovanni VIII Paleologo a Pistoia”, *Byzantinische Zeitschrift*, 98, 2 (Múnich-Leipzig, 2005), pp. 383-397.
10. BUCHWALD, W., HOHLWEG, A., PRINZ, O., *Tusculum-Λεξικόν, Ελλήνων και Λατίνων συγγραφέων της Αρχαιότητας και του Μεσαίωνα*. Atenas, 1993, pp. 324-326.
11. CHARANIS, P., “Imperial Coronation in Byzantium: some new evidence”, *Βυζαντινά*, 8 (Tsalónica, 1976), pp. 37-46.
12. CHRYSOSTOMIDES, J., *Manuel II Palaeologus Funeral Oration on his brother Theodore. CFHB, XXVI*. Tsalónica, 1985.
13. CIRAC ESTOPAÑAN, S., “Ein Chrysobullos des Kaisers Manuel II (1391-1425) für den Gegenpapst Benedikt XIII (1394-1423) vom 20 Juni 1402”, *Byzantinische Zeitschrift*, 44 (Múnich, 1951), pp. 89-95.
14. CIRAC ESTOPAÑAN, S., *Bizancio y España. Manuel II Paleólogo y sus recuerdos en España*. Barcelona, 1952.
15. CONGOURDEAU, M-H., “Karl Förstel, *Manuel II. Palailogos. Dialogue mit einem Muslim*, I (*Corpus islamo-christianum, Series Graeca 4*) - Echter-Oros Verlag, Würzburg-Altenberge 1993. 21x15. XXXIII-378 p. Prix: 99,80 DM.”, *Revue des Études Byzantines*, 53 (París, 1995), p. 360.
16. CONGOURDEAU, M-H., “Karl Förstel, *Manuel II. Palailogos. Dialogue mit einem Muslim*, II (*Corpus islamo-christianum, Series Graeca 4/2*) - Echter-Oros Verlag, Würzburg-Altenberge 1995. 21x15. XXI-341 p. Prix: 99,80 DM.”, *Revue des Études Byzantines*, 54 (París, 1996), p. 289.

17. DARROUZÈS, J., "Barker (John W.), *Manuel II Palaeologus (1391-1425). A study in Late Byzantine Statesmanship*. (Rutgers Byzantine Series. Peter Charanis general editor). Rutgers University Press (30 College Avenue, New Brunswick, N.J. 08903), 1969; (53)+614 p. dont 34 pl. phot. Et 3 cartes; 15,50x24 cm. relié; prix: 25 \$", *Revue des Études Byzantines*, 28 (Paris, 1970), pp. 306-307.
18. DARROUZÈS, J., "Bulletin Critique", *Revue des Études Byzantines*, 25 (Paris, 1967), pp. 251-252 y 261-262.
19. DENNIS, G.T., "Four unknown letters of Manuel II Palaeologus", *Byzantion*, XXXVI (Bruselas, 1966), pp. 35-40.
20. DENNIS, G.T., "Official documents of Manuel II Palaeologus", *Byzantion*, XLI (Bruselas, 1971), pp. 45-58.
21. DENNIS, G.T., "The Byzantine-Turkish Treaty of 1403", *Orientalia Christiana Periodica*, 33 (Roma, 1967), pp. 72-88.
22. DENNIS, G.T., "Three reports from Crete on the situation in Romania, 1401-1402", *Studi Veneziani*, 12 (Venecia, 1970), pp. 243-265.
23. DENNIS, G.T., *The Letters of Manuel II Palaeologus. CFHB*, VIII. Washington, 1977.
24. DENNIS, G.T., *The Reign of Manuel II Palaeologus in Thessalonica, 1382-1387. Orientalia Christiana Analecta*, 159. Roma, 1960.
25. FÖRSTEL, K., *Manuel II. Palailogus. Dialoge mit einem Muslim*. Verlag, 1993-1995
26. GERASIMOV, T., "Des fausses Hyperpères de Jean V et Manuel II Paléologue", *Byzantino Bulgarica*, 4 (Sofia, 1973), pp. 213-220.
27. GERASIMOV, T., "Les Hyperpères d'Anne de Savoie et de Jean V Paléologue", *Byzantino Bulgarica*, 2 (Sofia, 1966), pp. 329-336.
28. GILL, J., "John V Palaeologus at the court of Louis I of Hungary (1366)", *Byzantinoslavica*, 38 (Praga, 1977), pp. 31-38.
29. GILL, J., "John VI Catacuzenus and the Turks", *Βυζαντινά*, 13 (Tesalónica, 1985), pp. 55-76.
30. GUILLAND, R., "La destinée des empereurs de Byzance", GUILLAND, en: R., *Études Byzantines*. Paris 1959, pp. 11-32 [Artículo publicado originalmente en: *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*, 24 (Atenas, 1954), pp. 37-66.
31. GUILLAND, R., "Les empereurs de Byzance et l'attrait du monastère", en: GUILLAND, R., *Études Byzantines*. Paris 1959, pp. 33-51 [Artículo publicado originalmente en: *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*, 21 (Atenas, 1951), pp. 215-234.
32. HERRERA C., H., "Aproximación al Espíritu Imperial bizantino", *Revista de Historia Universal*, 5 (Santiago de Chile, 1986), pp. 265-280.
33. HERRERA C., H., "Fiestas Imperiales en Constantinopla", *Byzantion Nea Hellás*, 16 (Santiago de Chile, 1997), pp. 201-217.
34. HERRERA C., H., "La idea imperial bizantina: representación y concentración del poder", en: HERRERA C., H., *Dimensiones de la Cultura Bizantina: Arte Poder y Legado Histórico*. Santiago de Chile, 1998, pp. 369-374.

Roberto Soto A.: Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος αυτοκράτορας και...

35. HUNGER, H., *Βυζαντινή Λογοτεχνία, η λόγια κοσμική γραμματεία των βυζαντινών*, I. Atenas, 1991, pp. 245-256.
36. JUGIE, M., “Le voyage de l’empereur Manuel Paléologue en Occident (1399-1403)”, *Échos D’Orient*, 15 (Paris, 1912), pp. 322-332.
37. KARLIN-HAYTER, P., “L’adieu à l’empereur”, *Byzantion*, LXI, 1 (Bruselas, 1991), pp. 112-147.
38. KHOURY, TH., “L’empereur Manuel II Paléologue (1350-1425). Esquisse biographique”, *Proche Orient Chrétien*, 15 (Paris, 1965), pp. 127-144.
39. KHOURY, TH., *Manuel II Paléologue, Entretiens avec un Musulman*. Paris, 1966.
40. KRUMBACHER, K., *Ιστορία της Βυζαντινής Λογοτεχνίας*. Atenas, 1990.
41. KYRRIS, C., “John Cantacuzenus, the Genoese, the Venetians and the Catalans (1348-1354)”, *Βυζαντινά*, 4 (Tsalónica, 1972), pp. 331-356.
42. LAPPA-ZIZICAS, E., “Le voyage de Jean VII Paléologue en Italie”, *Revue des Études Byzantines*, 34 (Paris, 1976), pp. 139-142.
43. LAURENT, V., “La date de la mort d’Hélène Cantacuzène, femme de Jean V Paléologue”, *Revue des Études Byzantines*, 13 (Paris, 1955), pp. 135-138.
44. LAURENT, V., “La date de la mort d’Hélène Cantacuzène, femme de Jean V Paléologue, une précision”, *Revue des Études Byzantines*, 14 (Paris, 1956), pp. 200-201.
45. LEUNCLAVIUS, J.A., *Manuelis Palaeologi Aug. Praecepta educationis regiae*. Basilea, 1578.
46. LOENERTZ, R.J., “Jean V Paléologue a Venise (1370-1371)”, *Revue des Études Byzantines*, 16 (Paris, 1958), pp. 217-232.
47. LOENERTZ, R.J., “La première insurrection d’Andronic IV Paléologue (1373). Essai de critique des sources”, *Échos D’Orient*, 38 (Paris, 1939), pp. 334-345.
48. LOENERTZ, R.J., “Manuel Paléologue et Démétrius Cydonès. Remarques sur leurs correspondances”, *Échos D’Orient*, 36 (Paris, 1937), pp. 271-287 / 474-487.
49. LOENERTZ, R.J., “Manuel Paléologue et Démétrius Cydonès. Remarques sur leurs correspondances”, *Échos D’Orient*, 37 (Paris, 1938), pp. 107-124.
50. LOENERTZ, R.J., “Notes sur le règne de Manuel II à Thessalonique 1381/82-1387”, *Byzantinische Zeitschrift*, 50 (Múnich, 1957), pp. 390-396.
51. LOENERTZ, R.J., “Un Prostagma perdu de Théodore Ier Paléologue Regardant Thessalonique”, *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*, 25 (Atenas, 1955), pp. 104-118.
52. MAJESCA, G., “J.W. Barker, Manuel II Palaeologus (1391-1425). A study in Late Byzantine Statesmanship. New Brunswick, N. J.: Rutgers University Press 1969, XVII + 614 pp., 34 ill., 3 maps.”, *Byzantinoslavica*, 33 (Praga, 1972), pp. 64-65.
53. MIGNE, J.P., *PG* 156, 313-384, Paris, 1857-1866.
54. NICOL, D., “The abdication of John VI Cantacuzene”, *Bizantinische Forschungen*, 2 (Amsterdam, 1967), pp. 269-283.
55. OSTROGORSKY, G., *Historia del Estado Bizantino*. Madrid, 1984.

56. PATRINELIS, C.G., “An Unknown Discourse of Chrysoloras addressed to Manuel II Palaeologus”, *Greek, Roman and Byzantine Studies*, XIII, 4 (Durham-Carolina del Norte, 1972), pp. 497-502.
57. REINERT, S., “What the genoese cast upon Helena Dragash’s head: coins not *confecti*”, *Bizantinische Forschungen*, 20 (Amsterdam, 1994), pp. 235-246.
58. SCHIRÒ, G., “Manuele II Paleologo incorona Carlo Tocco Despota di Gianina”, *Byzantion*, XXIX-XXX (Bruselas 1959-1960), pp. 209-230.
59. SCHIRÒ, G., “Una cronaca in versi inedita del secolo XV ‘sui Duchi e i Conti di Cefalonia’”, en: *Akten des XI Internationalen Byzantinisten-Kongresses*. Múnich, 1960, pp. 531-538.
60. SCHREINER, P., “Chronologische Untersuchungen zur Familie Kaiser Manuels II”, *Byzantinische Zeitschrift*, 63 (Múnich, 1970), pp. 285-299.
61. SCHREINER, P., “Hochzeit und Krönung Kaiser Manuels II im Jahre 1392”, *Byzantinische Zeitschrift*, 60 (Múnich, 1967), pp. 70-85.
62. SOTO A., R., “Manuel II Paleólogo y la admonición a Juan VIII: una ilusión tardía de resurgimiento imperial”, *Byzantion Nea Hellás*, 25 (Santiago de Chile, 2006), pp. 165-182.
63. SOTO A., R., “Tomás Mágistro: Un nuevo crítico del Imperio. *Λόγος περι Βασιλείας* (c. 1324-1328 d.C.)” en: MARÍN R., J., PEZO A B., A., WIDOW L., J.L. (Eds.), *Libro Homenaje a Héctor Herrera Cajas. A diez años de su muerte (6 octubre de 1997)*, en prensa.
64. TODT, K-P., *Kaiser Johannes VI. Kantakuzenos und der Islam. Politische Realität und theologische Polemik im palaiologenzeitlichen Byzans*. Verlag, 1991.
65. TRAPP, E., *Manuel II, Palaeologus, Emperor of the East, 1350-1425, Dialoge mit einem Perser*, en: *Wiener byzantinische Studien*, 2. Viena, 1966.
66. VASÍLIEV, A., “The journey of the Byzantine Emperor Manuel II Pelaeologus in Western Europe” (en ruso), *Boletín del Ministerio de Instrucción Pública, N.S.*, XXXIX. San Petersburgo, 1912.
67. WIRTH, P., “Manuel II Palailogos und der Johanniterorden. Zur genesis der allianz gegen Johannes VII”, *Βυζαντινά*, 6 (Tsalónica, 1974), pp. 385-389.
68. YANNOPOULOS, P., “Le couronnement de l’empereur à Byzance: Rituel et fond institutionnel”, *Byzantion*, LXI, 1 (Bruselas, 1991), pp. 71-92.
69. ΑΓΓΕΛΟΥ, Α., “Ο Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος και το Ισλάμ”, en: *Λόγια και Δημόδης Γραμματεία του Ελληνικού Μεσαίωνα, Αφιέρωμα στον ευδόξο Θ΄ Τσολάκη Πρακτικά Θ Επιστημονικής Συναντήσης (11-13 Μαΐου 2000)*. Tsalónica, 2002, pp. 211-222.
70. ΖΗΣΗΣ, Θ., ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΑΤΖΑΚΑ, Π., ΚΑΤΣΑΡΟΣ, Β. (Eds.), *Η Μακεδονία κατά την εποχή των Παλαιολόγων*. Tsalónica, 2002.
71. ΚΑΛΤΣΟΓΙΑΝΝΗ, Ε., ΚΟΤΖΑΜΠΑΚΗ, Σ., ΠΑΡΑΣΚΕΥΟΠΟΥΛΟΥ, Η., *Η Θεσσαλονίκη στη Βυζαντινή Λογοτεχνία, Ρητορικά και αγιολογικά κείμενα*. ΒΚΜ, 32, Tsalónica, 2002, pp. 60-63.

Roberto Soto A.: Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος αυτοκράτορας και...

72. ΚΑΤΣΩΝΗ, Π., *Μια Επταετία Κρίσιμων Γεγονότων το Βυζάντιο στα έτη 1366-1373. ΒΚΜ*, 33, Τε살όνικα, 2002.
73. ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, Τ., *Βασιλεύς ή Οικονόμος. Πολιτική εξουσία και ιδεολογία πριν την άλωση*. Ατενας, 2007.
74. ΝΕΡΑΝΤΖΗ ΒΑΡΜΑΣΗ, Β., *Το Βυζάντιο και η Δύση (1354-1369). Συμβολή στην ιστορία των πρώτων χρόνων της μονοκρατορίας του Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγου*. Τε살όνικα, 1993.
75. ΠΗΛΑΒΑΚΗΣ, Μ., ΒΑΜΒΑΚΑΣ, Δ., *Αγίου Μάρκου του ευγενικού, μητροπολίτου Εφέσου. Εάλω Θεσσαλονίκη. Θρήνος για την άλωση του 1430*. Ατενας, 1997.
76. ΣΑΠΙΚΑΣ, Δ., “Δεσποτάτο του Μωρέως: Μονεμβασία - Μάνη – Μυστράς (Ίδρυση - Ακμή – Τέχνη – Παρακμή) 14 ος μ.Χ. Αιώνας”, *Βυζαντινά Μελέται*, 6 (Ατενας, 1995), pp. 559-569.
77. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, Ν., *Συλλάβος Βυζαντινών μελετών και κειμένων*. Ατενας, 1961, pp. 223-237.